

NEFT TARİXİMİZ...

Azərbaycan neft sənayesi
AXC dövründə (1918-1920)

1918-ci il may ayının 28-də Azərbaycan Milli Şurası Tiflisdə Şərqi müsəlman aləmində ilk parlament cümhuriyyəti olan müstəqil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini (AXC) elan etmişdir. Onun idarə edilməsi üçün yaradılmış hökumət isə müvəqqəti olaraq Gəncə şəhərində fəaliyyət göstərirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövlət müstəqilliyini elan etdikdən sonra 1918-ci ilin iyun ayında Osmanlı Türkiyəsi, Gürcüstan və Azərbaycan arasında imzalanmış müqaviləyə əsasən, hər iki müstəqil dövlət Bakı-Batım kerosin boru xəttinin lazımı rejimdə saxlanacağı barədə öhdəliklər götürüldü. Bundan əlavə, almanların Türkiyə ilə razılaşmasına əsasən, alman tərəfi Bakı-Tiflis-Batım demir yolunun istismarını təmin etməli idi. E.Lüdenford sonralar yazırdı ki, "Polkovnik fon Kress Batım-Tiflis-Bakı demir yolunun istismarını təmin etməli idi, çünki burada çoxsaylı vaqon-sistemlər var idi. Lakin ən əsas məsələ, əlbəttə ki, bizim Bakıya düşməyimiz idi".

Bütün bunlarla yanaşı, 1918-ci ilin yaz və yay aylarında Bakını ələ keçirmiş bolşeviklər tərəfindən Sovet Rusiyasına oğurluq olaraq 26,2 mln. pud (4,3 mln. ton) evəzsiz neft və neft məhsulları göndərilmişdi.

Beləliklə, Bakı nefti ətrafında Rusiya, Almaniyə və Türkiyə arasında gedən mübarizə davam etməkdə idi. Diplomatik mənbələrdə buna "Bakı məsələsi" adı da verilmişdi.

1918-ci il avqustun 1-də Bakıda hakimiyyət müvəqqəti olaraq, bu dəfə ingilislərin əlaltıları olan sağ eserlərin, menşeviklərin və daşnakların itifaqından ibarət olan və özünü "Sentrokaspi (Mərkəzi Xəzər) Diktaturası" elan edən hakimiyyətin əlinə keçdi. "Sentrokaspi Diktaturası"nın hakimiyyəti ələ keçirməsi ilə Bakı nefti uğrunda mübarizənin yeni, daha fəal bir mərhələsi başlandı. Bu mübarizənin üç böyük və əsas iştirakçıları olan Böyük Britaniya, Almaniyə və Rusiya, əllərində olan bütün hərbi, siyasi, iqtisadi vasitələri işə salaraq, Bakı neftini ələ keçirməyə çalışırdılar. "Sentrokaspi Diktaturası" hökuməti ilk növbədə Bakını şəhəri mühasirəyə almış Qafqaz İslam Ordusundan müdafiə etmək üçün ingilislərə müraciət etdi.

Təbii ki, Bakı ətrafında baş verən hərbi-siyasi hadisələr Antanta ölkələrinin daim diqqətində idi. Sovet Rusiyası ilə Almaniyə arasında mövzusu və məzmunu Bakı neftinə söykən gizli sövdələşmələr, habələsə əsas rəqibləri Osmanlı Türkiyəsi və Almaniyanın Bakı neftinə daha yaxın və əlverişli məsafədə olmaları Antantanın bu regionda olan maraqlarına ciddi təhlükə yaradırdı. İstər Cənubi Azərbaycanda, istərsə də Bakıda böyük neft maraqlarına malik olan Böyük Britaniya, əlverişli məqamın yetişdiyini dərk edərək qətiyyətlə addımlar atmaq qərarına gəlmişdi. Həmin dövrə münasibət bildirərək, o vaxt Böyük Britaniyanın baş naziri olmuş Lloyd Corc yazırdı: "...müharibənin sonunda Antantanın üstünlüyünə baxmayaraq, alman bloku Bakı neftindən istifadə edərsə, hərbi əməliyyatlar xeyli uzanar və onun hansı nəticələr verəcəyini qabaqcadan söyləmək olmazdı" V.Malleson təsdiq edirdi ki, "1918-ci ilin avqustunda, türk-alman ordusunun Orta Asiyaya girmək imkanlarının ciddiliyini nəzərə alaraq, Brita-

niya ekspedisiya korpusunun komandanı general Denstervilin başçılığı altında əlahiddə dəstə Bakını zəbt etmək üçün Mesopotamiyadan Şimali İrana göndərilmişdi. Bakıya tərəf hərəkətə başlayarkən, ona olan hücum planı baş tutmayacağı təqdirdə, başqa bir plan da hazırlanmışdı: türk-alman ordusunun hücumuna qarşı müqavimət təşkil etməli...Xəzər dənizində bütün gəmiçiliyi ələ keçirməli..."

Bu məlumat həmçinin, Böyük Britaniyanın İranda yerləşmiş əlahiddə korpusunun komandanı general Leonol Denstervilin özü tərəfindən də təsdiq olunur: "Bakının əhəmiyyəti böyük idi... Bizim planımız Xəzər dənizində üstünlüyü ələ almaq idi, bunu isə yalnız Bakını tutmaqla həyata keçirmək mümkün idi, yəni bu şəhəri "düşmən" işğalından müdafiə etmək lazımdır". Sonralar İngiltərənin "The Times" qəzeti ələ belə də yazırdı: "Biz ora getdik ki, Bakının neft mədənlərini ələ keçirək".

General Denstervil 1918-ci ildə Böyük Britaniyada nəşr olunan "Nir İST" jurnalında çap etdirdiyi məqaləsində yazırdı: "Neft məsələsində Bakının tayı-bərabəri yoxdur. Bakı dünyanın ən böyük neft mərkəzidir. Əgər neft krallığıdırsa, Bakı onun tacıdır". Bu sözlərin əsl mahiyyətini anlamaq heç də çətin deyildir. Bu generalın komandanlığı altında 1918-ci il avqustun 4-də ingilislərə məxsus 1000 nəfərlik qoşun dəstəsinin dənizdən Bakıya girməsi də təəccüblü deyildi. İngilislər Bakını tutmaqla hər yerdə neftə can atan Britaniya imperializminin maraqlarını həyata keçirirdilər.

Regionda baş verən hadisələrlə yanaşı, onun hüduklarından kənarda da Bakı nefti ilə bağlı yeni siyasi sövdələşmələr aparılırdı. Belə ki, avqustun 27-də, Rusiya və Almaniyə arasında "Sentrokaspi Diktaturası"nın mühasirəyə alınmış Qafqaz İslam Ordusu adı altında birləşərək Bakını azad etmək və onu ölkənin paytaxtına çevirmək üçün hərbi əməliyyatları başlandı. Beləliklə, Qafqaz İslam Ordusunun Bakını mühasirədə saxlaması uzun sürmədi. 1918-ci il sentyabr ayının 14-də Bakıya hücum başlandı, ingilislər və "Sentrokaspi Diktaturası"nın hökumət üzvləri qalan qoşun hissələri ilə şəhəri tələsik tərk etdilər. Sentyabrın 15-də Azərbaycan xalqının çoxxəslilik tarixində ən mühüm hadisə-Bakının azad edilməsi və bunun ardınca sentyabrın 17-də hökumətin Bakıya köçməsi ilə onun müstəqil Azərbaycan dövlətinin paytaxtına çevrilməsi baş verdi. AXC-nin elan olduğu gündən, yəni 28 may 1918-ci ildən sonra bu, öz əh-

miyyətinə görə ikinci tarixi gündü.

Tezliklə hökumətin 1918-ci il 5 oktyabr tarixli dekreti ilə bolşeviklər tərəfindən milliləşdirilmiş neft mədənləri və zavodları, Xəzər ticarət donanmasının gəmiləri yenidən neft şirkətlərinə və gəmi sahiblərinə qaytarıldı. Beləliklə, hökumət xüsusi mülkiyyət hüququnu bərpa etdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Bakıda neft sənayesinin milliləşdirilməsinə qədər 109 səhmdar cəmiyyət fəaliyyət göstərirdi ki, onlardan 72-si rus (Azərbaycan sahibkarları da daxil idi), 37-si isə ingilis kapitalına məxsus idi. Milliləşdirmə ərəfəsində Azərbaycanda 230 neft hasilatı müəssisəsi, 49 orta və kiçik qazma müəssisəsi, 25 neftayırma şirkəti, 100-dən çox mexaniki sex, təmir emalatxanaları və başqa ixtisas sahələri mövcud idi. Neft sənayesinin zəngin sahibkarlarından biri olan mesenat İ. Hacınski "Hacı - Çələkən" şirkətinin neft sənayesinə 1,25 mln. funt sterlinq vəsait qoymuşdu.

Göründüyü kimi, Azərbaycan neft sənayesində həm rus, o cümlədən yerli, həm də xarici kapital var idi. Xarici kapitalda üstünlük ingilis kapitalında idi və növbəti Bakının, o cümlədən Qafqaz bölgəsinin də neft müəssisələrinin əksəriyyəti (60-ə yaxın) onların əlində idi. 1918-ci ildə "Royal Dutch/Shell" şirkəti Rotşildlərə məxsus "BNITO" şirkətinin 80%-ni ələ keçirdikdən sonra, digər şirkətləri də özündə "həzm ede" bildi. Bir qədər sonra "Dreyfus və Rotşild" bankına məxsus səhmlərin daha 10%-i "Royal Dutch/Shell"-in ixtiyarına keçdi. Rotşildlərin "Mazut" cəmiyyəti də duruş getirə bilmədi. Ona məxsus səhmlərin böyük bir hissəsi tezliklə "Shell"-in əlində cəmləşdi. Bununla da, "Royal Dutch/Shell"-in təşəkkül tapmasında müstəsna rol oynayıb Rotşildlər Bakını birgənəlik tərk etdilər. 1913-cü ildə Rusiyada "Shell"-in nəzarəti altında olan bütün müəssisələr ümumilikdə 175 mln. barel (2865 min ton) neft hasil etmişdilər. Bu isə çar Rusiyasının neft hasilatının təqribən dördüdə biri demək idi. Qətiyyətlə demək olar ki, hələ 1913-cü ildə ingilis kapitalı o dövrdə dünyanın ən böyük neft hövzəsi olan Qafqazı və xüsusən də Bakını öz nəzarətinə tabe etdirmişdi. Alman kapitalına məxsus cüzi hissə isə müharibə nəticəsində sifirə emişdi.

Bakı uğrunda mübarizənin kəskinləşdiyi bir zamanda - I Dünya müharibəsində neftə olan tələbat artmağa başladı. Britaniyalılar qeyd etdirdilər ki, müharibədə əldə olunan üstünlüyə baxmayaraq vəziyyət Bakı neftinin kimin əlinə keçməsinə asılı olaraq dəyişə bilər. AXC-ni Paris konfransında təmsil edən və sonralar müharibədə yaşamış Mir Yaqub Mehdiyə 1928-ci ildə İstanbulda dərc etdirdiyi "Beynəlmillət siyasətində petrol" əsərində 1918-ci ildə Bakı ətrafında baş verənlərə münasibətde maraqlı bir məqama toxunaraq yazırdı: "İngilis aslanı əcələ (tələsik) gəlir, Bakı petrol ocaqlarına qonmaq istəyən alman qartalına yol vermək istəməyirdi". (Bu məlumatın başqa versiyası belədir: Miryaqub Mirmehdiyev öz "Qafqaz problemi" kitabında maraqlı bir məqama toxunaraq yazırdı ki: "1918-ci ildə Britaniya aslanı Bakı tərəfə sıçrayış etdi ki, alman qartalını Bakı neft buruğunun başına qonma-

ğa qoymasın").

AXC hökumətinin göstərdiyi bütün səylərə baxmayaraq beynəlxalq şərait dəyişdiyinə görə (1918-ci ilin 30 oktyabrında Antanta və Türkiyə arasında imzalanan Mudros sazişi ilə I Dünya müharibəsində Türkiyənin məğlubluğu rəsmiləşdirildi. Həmin sazişin 14-cü maddəsinə əsasən isə Bakı və Batım Antanta qoşunları tərəfindən tutulmalı idi, yəni Bakı nefti ingilislərin nəzarəti altına verilməli idi). Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti üçün vəziyyət yenidən gərginləşdi. General Tomsonun komandanlığı altında 1918-ci ilin 17 noyabrında Bakıda, artıq AXC hökumətinin fəaliyyət göstərdiyi bir dövrdə ingilis hərbi qüvvələri Abşeron bolşeviklərdən və almanlardan müdafiəsi adı altında yenidən Bakıya daxil oldular və burada öz hərbi donanmalarını yaratdılar.

1918-ci il noyabrın 29-dan etibarən Xəzər Ticarət Donanmasının bütün gəmiləri ingilis komandanlığının sərəncamına keçdi. Onlar neft sənayesini də özlərinin nəzarəti altına almağa çalışaraq bu məqsədlə tez bir zamanda "Britaniya Neft Müdiriyyəti" təsis etdilər. Bununla eyni zamanda "Royal Dutch/Shell" şirkəti rus sahibkarlarının Qroznında və Bakıda olan əksər müəssisələrini ələ keçirdi. "Standard Oil" şirkəti isə Nobelərin Bakıda olan müəssisələrinin sahibi oldu.

İngilislər və onların müttəfiqi olan H.Deterinq bir dəqiqə də olsun Bakının neft zənginliyini unutmurdular. 1918-ci ildə ingilislər Bakıda olarkən Bakı-Batım neft kəmərinin Britaniya Dəmir Yolları Nəzarət Komitəsinin tabeliyinə verdilər.

Bakıda AXC hökumətinin hakimiyyətdə olduğu dövrdə, Londonda dərc olunan "Faynenşl nyus" ("Financial News") 24 dekabr 1918-ci il sayında yazırdı: "Rusiya neft sənayesini (yəni Bakı nefti - C.B.) ələ keçirmək üçün maksimum səy göstərmək və maliyyə vəsaiti ayırmaq gərəkdir. Bu bizim imperiya üçün ən qiymətli və böyük hərbi qənimət ola bilər. Bakı və Qroznı neftlərini öz nəzarətinə götürmək isə Böyük Britaniya hökuməti üçün çox

"Britaniyanın rəhbərliyi altında geniş maliyyələşdirilən və lazımi tərzdə təşkil olunan rus neft sənayesi, Britaniya imperiyası üçün ən qiymətli qənimət olaçaqdır". "Britaniya Neft Müdiriyyəti" 18 ay ərzində (dekabr 1918 - may 1920-ci illər) Bakıdan təqribən 33 mln. pud (542 min ton) neft və neft məhsulları aparmışdılar. Onların apardıqları neft və neft məhsullarından heç bir vergi tutulmurdu, hamısı sərhədlərdən və gömrükxanalardan ləngimədən buraxılırdı. Neft və neft məhsullarının əsas hissəsi Batımdan daşınırdı. Onun yalnız cüzi hissəsi, özü də benzinqisimində İranda yerləşmiş Britaniya ordusunun ehtiyacları üçün göndərilirdi. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivindən saxlanılan sənədlərə əsasən, ingilis komandanlığı 1918-ci ilin dekabrından 1920-ci il aprelin 21-dək Azərbaycandan 52200159 rubl 39 qəpik dəyərində neft məhsulları aparmış və bu pulu ödəməmişdi. Təkcə 1919-cu il ərzində ingilislər Bakıdan Batıma 20,7 mln. pud (339 min tondan çox) neft məhsulları göndərmişdilər. 1919-cu ildə hasil olunmuş 40,5 mln. pud neftin yalnız 18%-ni ixracatçı mülkədar olmuşdu ki, bu da müharibədən əvvəlki hasilatın 12%-ə bərabər idi. Nefti saxlamağa yer yox idi. Bütün anbarlar ağzınacan dolu idi. Nəticədə 1920-ci ilin aprel istilasınadək satılmamış neft ehtiyatları 270-280 mln. pud təşkil edirdi. 1918-1920-ci illər ərzində ingilislərin Azərbaycana hərbi müdaxiləsi nəticəsində Azərbaycan iqtisadiyyatına dəyən maddi zərərin ümumi həcmi 21 milyon 548 min rubldan artıq idi. Beləliklə, İngiltərə, Almaniya, Türkiyə və Rusiya arasında Xəzər dənizi hövzəsində nəzarəti ələ keçirmək uğrunda gedən geosiyasi rəqabət 1919-cu ilin əvvəllərində İngiltərənin xeyrinə nəticələndi. Lakin bir müddət keçdikdən sonra ingilislərin Bakıda neft hökumranlığına ən böyük təhlükə ABŞ-dən gəldi. ABŞ şirkəti "Standard Oil"-un Bakı neftinə marağı hələ müharibədən öncə məlum idi və indi I Dünya müharibəsi qalibiyyətlə başa çatdıqdan sonra "Standard Oil" şirkətinin rəhbərliyi "haqlı olaraq" hesab etdi ki, Bakı neft mədənlərini ələ keçirməyin zamanı gəlib çatmışdır. Odur ki, 1919-cu ilin yanvarında "Standard Oil"-un Fransadakı filialının rəhbəri Bedford işlənməmiş neftli torpaqların 6 mln franka alınması barədə AXC-nin təmsilçiləri ilə saziş imzaladı. Bununla da, "Standard Oil", Bakı neft məkanında əlverişli mövqə tutmaq iddiasında olduğunu ciddi şəkildə təsdiq etdi. Lakin müharibədən əvvəl olduğu kimi, "Shell" şirkəti bu dəfə də sazişin yerinə yetirilməsinə mane oldu və nəticədə xarici valyutaya böyük ehtiyacı olan AXC hökuməti bu sövdələşmədən məhrum oldu.

Maraqlıdır ki, burada öz mövqələrini möhkəmləndirmiş ingilislər 1919-cu ilin avqust ayında başlayaraq gözənilmədən Cənubi Qafqazda və Xəzərdə öz fəaliyyətlərini məhdudlaşdırmağa və bölgədən, o cümlədən Şimali Azərbaycandan hərbi hissələrinin çıxarmağa başladılar. Bu arada 1920-ci ilin yazında Sovet Rusiyasının cənub ordu (XI Qızıl Ordu) komandanlığının rəhbərliyi Qafqaz cəbhəsində Azərbaycanın işğalı üçün hərbi hazırlığa başladı. Sovet Rusiyasının bolşevik hökuməti başa düşmüşdü ki, Şimali Azərbaycanı və ilk növbədə Bakı neftini ələ keçirmək üçün əlverişli şərait yetişmişdir. Xalqların öz müqəddəratını həll etmək hüququnu durmadan bəyan edən sovet təbliğat maşını nefti iyi gələndə hər şeyi tez unutdu və bolşeviklər özlərinin işğalçılıq ideyalarını həyata keçirməklə yeni sovet imperiyasının əsasını qoydular.

Ə Cəbi Bəhramov
AMEA A.A. Bakıxanov
adına Tarix İnstitutunun
elmi işlər üzrə direktor
müavini, professor